

PRAKTIJKKADER

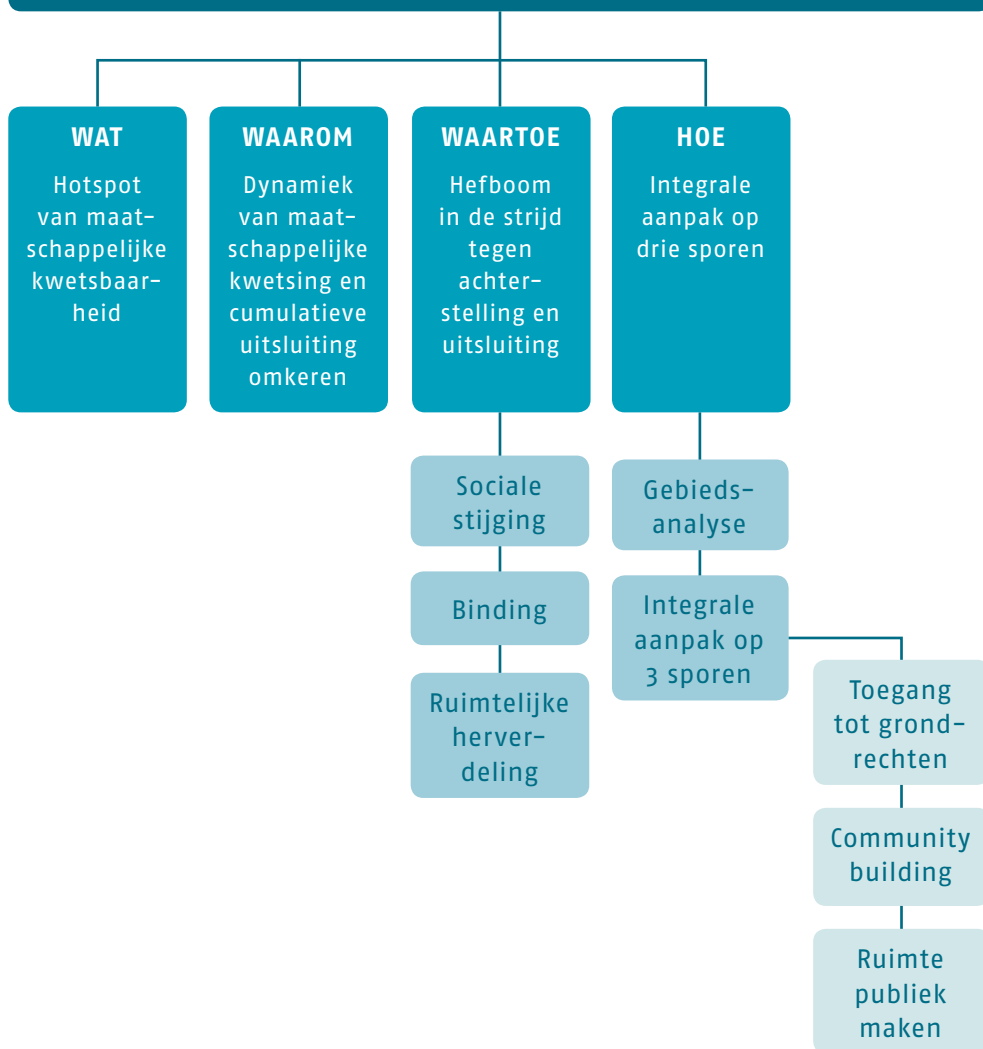
AANDACHTSGEBIEDEN VERSTERKEN

SAMENLEVINGSOPBOUW
Vlaanderen

GEBIEDSGERICHTE INVALSHOEK

Situering binnen referentiekader

INZOOMEN

PRAKTIJK-
VERHALEN

BIBLIOGRAFIE

SITUERING BINNEN HET REFERENTIEKADER

Samenlevingsopbouw draagt bij aan een rechtvaardige en duurzame samenleving door situaties van maatschappelijke achterstelling en sociale uitsluiting weg te werken. We focussen op maatschappelijke mechanismen en structuren die dergelijke situaties veroorzaken en in stand houden. Het realiseren van de toegang tot grondrechten voor mensen in maatschappelijk kwetsbare posities staat centraal.

Samenlevingsopbouw hanteert twee invalshoeken voor het werken aan achterstelling en uitsluiting. De **keuze voor een invalshoek** wordt gemaakt bij de start of strategische bijsturing van een praktijk.

DOELGROEPGERICHTE INVALSHOEK

Samen met een groep mensen die kampt met eenzelfde problematiek (bv. slechte huisvesting of werkloosheid) doet Samenlevingsopbouw inspanningen om de maatschappelijke situatie en positie van die groep te verbeteren, nu en in de toekomst.

GEBIEDSGERICHTE INVALSHOEK

In buurten en wijken – in steden of op het platteland – waar de leefomstandigheden niet optimaal zijn, zet Samenlevingsopbouw samen met bewoners in op het realiseren van de toegang tot grondrechten, community building, en de ruimte publiek maken.

Dit praktijkkader gaat over de gebiedsgerichte invalshoek. Het gebied is het werkterrein én vertrekpunt voor projecten en activiteiten.

MAATSCHAPPELIJKE OPDRACHT 🔍

- wegwerken van situaties van achterstelling en uitsluiting
- voor mensen in maatschappelijk kwetsbare posities
- met als hefboom: de sociale grondrechten
- vanuit twee invalshoeken:
  - > doelgroepgericht
  - > gebiedsgericht

KERNOPDRACHTEN

AGOGISCHE KERNOPDRACHT 🔍

Ondersteunen en versterken van doelgroep met het oog op het vergroten van hun zelfsturend vermogen

INNOVATIE

POLITIEKE KERNOPDRACHT

Realiseren van structurele veranderingen

INNOVATIE

WERKPRINCIPES

- participatief werken met de doelgroep
- autonoom handelen
- partnerschappen aangaan

WAT IS EEN AANDACHTSGEBIED?

*Een **aandachtsgebied** is een buurt, stadswijk, dorp of streek waar een hardnekkig en complex samenspel van achterstellings- en uitsluitingsmechanismen de maatschappelijk kwetsbare positie van bewoners en gebruikers bestendigt en reproduceert.*

In een aandachtsgebied zijn meerdere achterstellings- en uitsluitingsmechanismen ruimtelijk geconcentreerd en bestendigen elkaar. Een samenspel van kenmerken, mechanismen en dynamieken (re)produceert **maatschappelijke kwetsbaarheid**. 🔍

De interactie tussen deze factoren leidt tot uitsluitingsvormen en verzwakt de maatschappelijke positie van individuele bewoners. Dit heeft een fundamentele impact op de leefvoorwaarden van bewoners, hun participatiekansen en hun toekomstperspectieven.

Sociaalgeografisch onderzoek leidde tot een typologie en indicatoren van 'achtergestelde gebieden'²⁵. Er is sprake van een aandachtsgebied wanneer meerdere kenmerken problematisch zijn: fysiek-ruimtelijke aspecten, aanbod en functies van diensten/voorzieningen, demografie en dynamiek.

- **Fysiek-ruimtelijke aspecten**, onder meer: de woningkwaliteit, bebouwingsdichtheid, ruimtelijke kwaliteit van de woonomgeving, geografisch isolement (bv. door harde fysieke grenzen zoals weginfrastructuur of waterlopen), ongezond leefmilieu (bv. luchtvervuiling, geluidsoverlast).

- **Aanbod en functies**, onder meer: afwezige of ontoegankelijke diensten en voorzieningen, beperkt aanbod van bereikbare en lokale werkgelegenheid, handelszaken, publieke infrastructuur, verenigingsleven, mobiliteit en bereikbaarheid (bv. toegang tot openbaar vervoer, verbinding wijk–stad–regio).
- **Demografie en dynamiek**, onder meer: hoge concentratie van bewoners en gebruikers in een maatschappelijk kwetsbare positie, etnisch–culturele (super)diversiteit, bevolkingsdichtheid, doorstroom van bewoners (verhuisbewegingen), buurtbinding, publieke vertrouwdeheid, wantrouwen bij bewoners tegenover de overheden en instanties, onveiligheidsgevoel, spanningen en conflicten.

Elk aandachtsgebied heeft een specifieke demografische, ruimtelijke, historische, economische, sociale en culturele achtergrond. Sommige kenmerken zijn een vast gegeven en moeilijk te veranderen. Andere factoren zijn historisch bepaald of het resultaat van historische ontwikkelingen, gemaakte beleidskeuzes en visies op gebiedsontwikkeling. Zo kan bijvoorbeeld de–industrialisatie vloek of zegen zijn voor een gebied, afhankelijk van de manier waarop met de herbestemming van het gebied werd en wordt omgegaan, in processen van bijvoorbeeld ruimtelijke planning.

De gevolgen van maatschappelijke ontwikkelingen tekenen zich het eerst en het scherpst af in aandachtsgebieden. Daar wordt zichtbaar hoe achterstellings– en uitsluitings–mechanismen op elkaar ingrijpen en leiden tot een accumulatie van maatschappelijke problemen.

Voorbeelden van **maatschappelijke dynamieken en mechanismen** zijn:

- onderbescherming en armoede
- afwezige of ontoegankelijke dienstverlening
- concurrentie aan de onderkant
- sociale verdringing
- democratisch deficiet
- negatief imago

Deze kenmerken en dynamieken hebben een weerslag op de maatschappelijke positie van individuele bewoners en maken dat een gebied in een neerwaartse spiraal terecht komt. Objectieve kenmerken interageren met meer subjectieve belevingen en betekenissen in het gebied. Bewoners die het zich kunnen veroorloven, trekken weg. Bewoners die genoopt zijn te blijven, blijven gevat in de accumulatie van achterstelling en uitsluiting. Daarom verdienen deze gebieden onze extra aandacht.

WAAROM EEN AANDACHTSGEBIED VERSTERKEN?

Het kluwen van
uitsluiting en
achterstelling
ontwarren

Schakelen tussen
oplossings-
niveaus

Het kluwen van uitsluiting en achterstelling ontwarren

Mensen komen pas ten volle tot hun recht wanneer hun omgeving daartoe de (maatschappelijke) voorwaarden biedt.

In een aandachtsgebied zien we een hardnekkig en complex samenspel van achterstelings- en uitsluitingsmechanismen, die **maatschappelijke kwetsbaarheid** (re)produceert. Dit heeft een fundamentele impact op de leefvoorwaarden van bewoners, hun participatiekansen en hun toekomstperspectieven. Kwetsbare bewoners kunnen moeilijk op eigen kracht afstand nemen of loskomen uit deze structuur van ontzegde kansen.³⁵ Daarom verdienen ze onze aandacht.

Samenlevingsopbouw wil de dynamiek van maatschappelijke kwetsing en de cumulatieve aard van sociale uitsluiting in aandachtsgebieden omkeren. Het gebied is de focus van onze praktijk. **We werken niet alleen IN maar ook AAN het gebied.** Werken aan een aandachtsgebied vertrekt vanuit een sterke relatie tussen het gebied en de buurt- of opbouwwerkpraktijk.

Samen met de bewoners maximaliseren we de kansen in het gebied en scheppen (mee) de voorwaarden voor een menswaardig leven voor iedereen.

We beschouwen het aandachtsgebied als potentiële hefboom voor maatschappelijke verandering. We streven naar een duurzame en structurele verankering van de kansen en voorwaarden in het aandachtsgebied en appeleren overheden en organisaties op hun verantwoordelijkheden.

Daarbij beogen we maatschappelijke innovatie. Dat wil zeggen dat we tegemoetkomen aan sociale noden en tegelijk maatschappelijke spelregels en verhoudingen trachten te hervormen. Dit op een manier dat ze verankerde machtsstructuren bijstuurt en mensen aanzet om zelf voor hun noden op te komen.^{35 49}

Schakelen tussen oplossingsniveaus

De uitdagingen waar we als maatschappij voor staan, tekenen zich het eerst en het scherpst af in aandachtsgebieden. Deze uitdagingen zijn het gevolg van een samenleving en een wereld in verandering, van historische evoluties en van gevoerd beleid. Ook aandachtsgebieden zijn onderhevig aan maatschappelijke, politieke en economische krachten.

Wanneer we aandachtsgebieden versterken, hebben we ook oog voor de verbondenheid van het gebied met andere schaalniveaus. Zo staat een wijk niet los van de omringende stad, en neemt ze een bepaalde positie in het stedelijk weefsel en de ruimere regio in. Grotere steden vormen dan weer een belangrijk knooppunt in processen van economische globalisering, die een belangrijke impact hebben op de toekomst van hun wijken en de wijze waarop beleidskeuzes worden gemaakt.

Hoewel maatschappelijke uitdagingen en sociale problemen zich lokaal sterk laten voelen, vinden ze hun oorzaken maar ook hun potentiële oplossingsstrategieën op verschillende schaalniveaus.⁴⁵ Universele en multilevel problemen zoals bijvoorbeeld werkonzekerheid en werkloosheid, kunnen niet terdege worden aangepakt zonder een structureel beleid.²⁵ De problemen van achterstelling en uitsluiting kunnen we niet uitsluitend op het lokale niveau aanpakken. Het is onze politieke opdracht om lokaal ervaren problemen te blijven verbinden met bovenlokale mechanismen en op deze verschillende niveaus structurele veranderingen te bewerkstelligen.

Om het verschil te maken, blijft schakelen tussen het lokale en bovenlokale niveaus een must.

WAARTOE? WAT WILLEN WE BEREIKEN?

Finaliteit

1. Sociale stijging

2. Binding

3. Ruimtelijke herverdeling

De finaliteit

We beschouwen het aandachtsgebied als een potentiële hefboom voor maatschappelijke verandering.

De finaliteit ligt in de aanpassing van de sociale, ruimtelijke en politieke context, zodat deze de voorwaarden en hefboomen in zich dragen voor een menswaardig leven voor haar huidige en toekomstige bewoners. Zo dragen we bij aan een sociaal rechtvaardige en duurzame samenleving met een evenwicht tussen de **waarden gelijkheid, vrijheid en solidariteit.** 🔍

De perspectieven van sociale stijging, binding en ruimtelijke herverdeling geven de horizon aan in welke richting we aandachtsgebieden wensen te versterken. Ze vormen de theoretische onderbouw voor een integrale aanpak op drie sporen. **HOE**

Perspectief 1 – Sociale stijging

We willen een opwaartse spiraal tussen mens en omgeving realiseren. Met sociale stijging, ook 'sociaal-opwaartse mobiliteit' genoemd, wordt de verbetering van de sociaal-economische positie van personen of gezinnen bedoeld. **Sociaal-economische posities worden vaak voorgesteld als treden op een ladder.** 🔍 Metaforisch kunnen we het perspectief van stijging vertalen in termen van 'vooruitkomen'⁵⁸, de wijk of stad als sociale ladder, als sociale lift³¹ of nog als emancipatiemachine⁴⁸.

Grondrechten

Het sociaal stijgingsperspectief speelt in op de wens van burgers om vooruit te komen.⁵⁸ Vooruitkomen doet iemand bijvoorbeeld door opleiding te genieten, over een geschikte en degelijke woning te beschikken, een gepaste en werkbare job uit te voeren.

Het realiseren van de toegang tot grondrechten vormt de beste hefboom voor sociale stijging. Belangrijke stijgingsroutes om op in te zetten zijn onderwijs, arbeidsmarkt, kwaliteit van dienstverlening en huisvesting.⁴⁸ Enkel wanneer de omgeving daartoe is uitgerust, kan de sociale stijging van huidige en toekomstige bewoners gegarandeerd worden.

Kansenstructuur

Een 'goede' leefomgeving wordt gekenmerkt door de mate waarin ze ruimte geeft en aanmoedigt tot zelfverwezenlijking en ontplooiing van de bewoners.²¹ We maken sociale stijging mogelijk door in te grijpen op de 'kansenstructuur' van het gebied.⁵⁶ De kansenstructuur moet ook de meest kwetsbare bewoners alle nodige kansen bieden. We benutten het bestaande potentieel, creëren nieuwe kansen en hefboomen en verbeteren het aanwezige weefsel en aanbod. We hebben aandacht voor bijvoorbeeld proactieve dienstverlening, ruimte voor spel, ontmoeting en beweging, arbeidskansen, kwalitatieve huisvesting, een aantrekkelijke leefomgeving.

Ons uitgangspunt is dat iedereen de ruimte en mogelijkheden moet hebben om het leven te leiden dat hij of zij zinvol acht. We bouwen een kansenstructuur uit die mensen daarvoor de mogelijkheden en keuzevrijheid geeft.

Mensen in kwetsbare posities kunnen dit vaak niet op eigen kracht. Er is een essentiële rol weggelegd voor professionals om mensen in maatschappelijk kwetsbare posities maximaal te ondersteunen in het nemen en creëren van de kansen⁵⁶ en in het versterken van mensen als vormgevers van hun eigen leven. Om obstakels voor stijging weg te werken, moeten er soms extra treden op de spreekwoordelijke ladder worden voorzien. Zo creëren initiatieven als bijvoorbeeld 'tijdelijke bezetting' een extra trede op de woonladder naar een duurzame en kwalitatieve huisvesting.

Collectief streven naar meer gelijkheid

We zien er op toe dat ingrepen en initiatieven in het aandachtsgebied niet leiden tot sociale verdringing of sociale ongelijkheden in stand houden. Vanuit het werken aan aandachtsgebieden is het belangrijk om lokale uitsluitingsvormen te verbinden met structurele oorzaken die sociale ongelijkheid in stand houden, zoals te lage vervangingsinkomens of werkloosheid. Dat betekent dat we ook de maatschappelijke 'ladders' zelf in vraag blijven stellen: de onderste treden houden nog steeds een te hoog armoederisico in. In het streven naar een meer collectieve lotsverbetering en het claimen van politiek burgerschap³⁴, ligt dus een belangrijke politieke opdracht voor Samenlevingsopbouw. Het perspectief van sociale stijging is geen louter individuele aangelegenheid, maar ook een politieke transformatie en collectieve strijd om de maatschappij rechtvaardiger en gelijkjer te maken.

Perspectief 2 – Binding

Diversiteit en ambivalentie

Het stimuleren van binding is een tweede veranderingsperspectief. Wanneer we het concept binding hanteren, vertrekken we vanuit de vaststelling dat de huidige samenleving heterogeen en (super)divers is. We zien het als onze opdracht om ruimte te behouden en te creëren voor verscheidenheid en ambivalentie.⁴³ Daarbij zijn de sociale dynamieken die aanwezig zijn in een gebied en praktijken van bewoners een belangrijk vertrekpunt.

Om de binding met de woonomgeving te beschrijven, doen we afstand van de gangbare begrippen 'leefbaarheid' en 'sociale cohesie'. In plaats daarvan hanteren we 'vertrouwdheid', 'zich thuis voelen', 'herkenning', en 'erkenning' als ingrediënten van binding. Sociale cohesie houdt het risico in te verwijzen naar een ideaalconstructie, een 'dorps' en homogeen gemeenschapsideaal.⁵² Veel buurtgerichte gemeenschapsvormende interventies, gebaseerd op de aanname dat ze bijdragen tot gemeenschappelijke waarden, normen of identiteiten, creëren of versterken immers sociale polarisatie en conflict.⁸

Wij beschouwen de leefomgeving niet als een natuurlijke plaats van consensus en harmonie. Samenleven in gemeenschap houdt het omgaan in met pluriformiteit en diversiteit, en met de voor de democratie noodzakelijke dissensus en tegenspraak.³³ Deze dissensus gaat over het open houden van het maatschappelijk debat over collectieve problemen en het bewaken dat ook de meest kwetsbare groepen in de samenleving aanwezig zijn binnen dit maatschappelijk debat.⁴⁵

Voorwaarden

Binding gaat over vertrouwdheid, zich thuis voelen, om erkenning en herkenning. De voorwaarden⁵⁸ daartoe zijn dat:

- bewoners ruimte ervaren voor de eigen levenswijze,
- zich omgeven weten door 'vertrouwde vreemden',
- greep hebben op hun woonomgeving,
- zich kunnen identificeren met hun omgeving.

Het hoofdstuk **HOE** gaat hier uitgebreid op in.

De interventies gericht op het wegnemen van de belemmeringen voor 'sociale stijging' (het eerste veranderingsperspectief) en het bevorderen van 'binding' liggen in elkaars verlengde.⁵⁸

Perspectief 3 – Ruimtelijke herverdeling

Ongelijkheid en achterstelling door een ruimtelijke bril

“En als echte luxe nu eens ruimte was?” Deze slogan uit een autoreclame uit de jaren negentig illustreerde toen al dat ruimte een schaars en ongelijk verdeeld goed is. Achterstelling en sociale uitsluiting betekent ook ‘gebrek aan de nodige ruimte’, in vele betekenissen: een te kleine woning, een buurt met weinig open plekken en groen, of niet kunnen rekenen op een stevig netwerk. Ze belemmeren mensen in verschillende opzichten in hun ontplooiing.²⁸ De duurzame en sociaal rechtvaardige samenleving waar we naar streven, heeft naast sociale, culturele, economische en politieke ook ruimtelijke aspecten.

De ruimte vormt de grondlaag voor sociale processen. Ze bepaalt mee de condities waaronder mensen met elkaar omgaan.^{18 29} De leef- en woonomgeving bepaalt mee welk burgerschap en welke ontplooiingsmogelijkheden voor haar bewoners mogelijk worden gemaakt.⁸

De leefomgeving is niet enkel een fysieke, maar ook een sociale en politieke ruimte. Die ruimte is niet machtsvrij. De inrichting, de verdeling en het gebruik ervan worden bepaald door machtsverhoudingen en belangenconflicten. De strijd tussen individuen en groepen voor het recht op ruimte is geen gelijke strijd.

De publieke ruimte en maatschappelijke kwetsbaarheid

De publieke ruimte kan beschouwd worden als een maatschappelijke instelling, die zowel een verbindend als een kwetsend potentieel heeft.³² Zowel de veranderde aard van de publieke ruimte, als een (lokaal) beleid dat het laatste decennium sterker gericht is op integrale veiligheid en beheersing van overlast, zorgen ervoor dat de publieke ruimte steeds meer risico's inhoudt op (verdere) maatschappelijke kwetsing. Het is belangrijk om aandacht te hebben voor de betekenis die de publieke ruimte heeft voor alle betrokkenen en om steeds de vraag te blijven stellen wie in de publieke ruimte aanwezig kan, mag en wil zijn.⁹

Naar herverdeling en het ‘recht op de stad’

De herverdeling van ruimte die we voor ogen hebben, heeft sociale, ruimtelijke en politieke aspecten. Het aandachtsgebied is een plek van waaruit mensen collectief hun ‘recht op de stad’ kunnen doen gelden. David Harvey beschrijft dit concept als volgt:

“Het recht op de stad is veel meer dan de individuele vrijheid om op stedelijke middelen een beroep te kunnen doen: het is het recht onszelf te veranderen door de stad te veranderen. Bovendien is het een gemeenschappelijk eerder dan een individueel recht, omdat deze transformatie onvermijdelijk een collectieve macht veronderstelt om de processen van verstedelijking om te vormen.”¹⁹

Samenlevingsopbouw wil die groepen ondersteunen die zich in het uitoefenen van hun ‘recht op de stad’ bedreigd weten.³⁷ Dit streefdoel betekent dat een ander, meer divers of meervoudig ruimtegebruik mogelijk gemaakt wordt, en de (symbolische) toe-eigening van de ruimte ondersteund wordt door vormen van ‘placemaking’ (of het maken van plaatsen). Placemaking legt de nadruk op het voorzien in de mogelijkheid dat mensen opnieuw bezit kunnen nemen van hun stad door de creatie van betekenisvolle en verbonden (publieke) ruimtes.⁴² In het creëren van deze plekken is participatie en mede-eigenaarschap van bewoners en het betrekken van gemeenschappen van cruciaal belang. Het laat mensen ervaren dat ze iets in de pap te brokken hebben, meetellen als burgers en een stukje van hun leefwereld mee vorm kunnen geven.¹²

Er ligt een belangrijke taak voor Samenlevingsopbouw in het zichtbaar maken, erkennen en ondersteunen van alledaagse praktijken van burgerschap.^{2 5 14 26 36} Dit gaat over het erkennen en benaderen van burgers als ‘makers’ van de stad en van de samenleving.⁴

Belangen van maatschappelijk kwetsbare groepen bewaken

Samenlevingsopbouw geeft plaats en stem aan maatschappelijk kwetsbare groepen. Aandachtsgebieden zijn vaak de speelbal van politieke en economische krachten. Daarbij worden maatschappelijk kwetsbare groepen te weinig gehoord en erkend. Onder meer in beleidsplanning en –uitvoering van stadsvernieuwing ligt er een belangrijke uitdaging in het geven van een krachtige stem en plaats aan deze groepen in termen van beleidsparticipatie.

De opwaardering van aandachtsgebieden of de strategie van sociale menging werken soms sociale verdringing van kwetsbare groepen in de hand. Dit willen we tegengaan door in te grijpen op de kansenstructuur in een gebied.

HOE EEN AANDACHTSGEBIED VERSTERKEN?

Gebiedsanalyse

Integrale aanpak

1. Toegang tot grondrechten

2. Community building

3. Ruimte publiek maken

Op onderzoek in het aandachtsgebied

We beschouwen het gebied als werkterrein en vertrekpunt voor onze projecten en activiteiten. We kunnen niet in een gebied *ingrijpen* zonder het goed te *begrijpen*. Voor een **gelaagde gebiedsanalyse** gaan we op onderzoek. Zo komen we tot een afbakening in functie van ons project of activiteit.

We bekijken een gebied vanuit verschillende invalshoeken en brengen al die informatie met elkaar in verband: demografisch, historisch, economisch, sociaal-cultureel en fysiek-ruimtelijk¹⁰. We kruipen in de rol van onderzoeker, van geograaf. Een geograaf brengt een gebied in kaart, en heeft daarbij oog voor de manier waarop individuele, sociale en ruimtelijke dimensies zich onderling tot elkaar verhouden¹¹. Voor de opmaak van een 'sociale cartografie'¹ of 'betekenisreconstructie'³, verzamelen we drie soorten informatie:

- objectieve gegevens
- lokaal aanwezige terreinkennis
- subjectieve betekenissen

Objectieve gegevens

Heel wat kenmerken van een aandachtsgebied zijn objectief vast te stellen en te meten. Hiervoor kunnen we gebruik maken van bestaand onderzoek naar de linken tussen ruimtelijke structuren en sociale relaties. Een belangrijke referentie voor de afbakening van aandachtsgebieden is de 'Atlas van achtergestelde buurten in Vlaanderen en Brussel'²⁵. Uitvoerig sociaalgeografisch onderzoek leidde tot het bepalen van indicatoren met drempelwaarden. De atlas spreekt van een achtergestelde buurt wanneer vier of meer negatieve toestanden samenkomen in een buurt, met verschillende mogelijke typologieën. Ook plattelandsachterstelling werd becijferd en geanalyseerd.^{20 30}

Stedelijke, provinciale en Vlaamse overheden investeren al jaren in gegevensverzameling en -monitoring ter ondersteuning van sociale planning en lokaal sociaal beleid. Op basis van verschillende soorten data worden **wijkmonitoren, gebiedsatlassen, de Stadsmonitor en de VRIND** (Vlaamse Regionale Indicatoren) opgemaakt. Deze bronnen bevatten ook voor ons een schat aan informatie.

Terreinkennis

Naast de objectieve gegevens, leren we ook veel uit de terreinkennis die lokaal aanwezig is bij professionals en bij de bewoners zelf.

Terreinkennis bestaat uit informatie over de geschiedenis van het gebied, de huidige dynamieken en signalen, en kennis over de toekomst van het gebied. Die informatie geeft een antwoord op vragen zoals: gaan (bepaalde groepen) bewoners in een gebied gebukt onder de negatieve beeldvorming van hun woonomgeving? Hoe verlopen de relaties met instanties en lokale overheid? Welke conflicten zijn er in het samenleven, en welke onderliggende noden gaan hierachter schuil? Welke ingrijpende veranderingen zijn er op til in het gebied? Wat zijn mogelijke gevolgen hiervan voor de maatschappelijk kwetsbare bewoners?

In elk aandachtsgebied zijn kansen en krachten aanwezig, zowel in de omgeving als bij de bewoners zelf. Het in beeld brengen van die kansen en krachten is een ander belangrijk onderdeel van relevante terreinkennis. Voorbeelden zijn: capaciteiten en talenten van bewoners, bestaande burgerinitiatieven, aanwezige voorzieningen, beschikbare openbare ruimtes of infrastructuur. Deze verkenning biedt potentiële aanknopingspunten om te werken aan achterstelling en uitsluiting in het aandachtsgebied.

Subjectieve betekenissen

Objectieve kenmerken interageren met meer subjectieve belevingen en betekenissen in het gebied. Zo kunnen bewoners in een wijk die kampt met infrastructurele problemen, verschillende strategieën en vaardigheden ontwikkelen om daar mee om te gaan. Het is belangrijk om oog te hebben voor alledaagse strategieën, de wijze waarop bewoners zich bewegen binnen en buiten het aandachtsgebied, en om hun ervaringskennis te erkennen en benutten.

Het resultaat: een rijke probleemstelling en werkdoelen

Met het materiaal uit de gebiedsanalyse kan een rijke probleemstelling worden opge- maakt, met een aanduiding van noden, knelpunten en kansen. Op basis daarvan kunnen prioritaire werkdoelen op het niveau van het gebied worden bepaald, waaraan met de aanpak op drie sporen concreet gestalte wordt gegeven.

Een integrale aanpak

Drie sporen samen in beeld

We versterken aandachtsgebieden door een integrale aanpak op drie sporen: toegang tot grondrechten, community building, ruimte publiek maken. Deze drie sporen zijn met elkaar verbonden en beïnvloeden mekaar. Dat betekent dat ze samen in beeld moeten blijven.

Een integrale aanpak verwijst naar een samenhangend geheel van initiatieven, activiteiten en maatregelen in functie van een kwaliteitsvolle omgeving. Een kwaliteitsvolle omgeving biedt maximale kansen voor de perspectieven van sociale stijging, binding en ruimtelijke herverdeling.

Een coherent geheel van initiatieven is nodig omdat het kluwen van uitsluitingsmechanismen in aandachtsgebieden meerdere oorzaken heeft. Een integrale aanpak houdt dan ook strategische afwegingen in wat betreft de oplossingsniveaus. De oorzaak van uitsluitings- en achterstellingsmechanismen ligt vaak op een ander niveau dan het lokale. Daarom verbinden we de lokaal ervaren noden en problemen met ons politiek werk over structurele veranderingen op hogere schaalniveaus en vice versa.

We vertrekken vanuit een gedegen gebiedsanalyse die ook voortbouwt op de leefwereld en het behoefteperspectief van bewoners. We pakken niet enkel de noden en problemen aan, maar zetten ook de aanwezige krachten en potenties van het gebied en haar bewoners in. Dit heet 'endogene gebiedsontwikkeling'.¹³

ID van Samenlevingsopbouw²⁴

Bij de afstemming van initiatieven binnen de drie sporen gaan we steeds na hoe de praktijk bijdraagt aan de kernopdrachten en werkprincipes van Samenlevingsopbouw.

Structurele veranderingen realiseren in een gebied kunnen we niet alleen. Daarvoor gaan we partnerschappen aan. In de partnerschappen bewaken we steeds onze autonome positie. Wanneer lokale actoren met een permanente opdracht een gepast aanbod weten te installeren voor bewoners en gebruikers, wordt dit een onderdeel van een structureel antwoord. Samenwerking kan ook in tijdelijke vitale coalities. Onze rol daarin is de verbinding zijn tussen bewoners, overheid en welzijns- en hulpverleningsinstanties en waken over de behoeften en belangen van de hele buurt⁵³. Daarbij appeleren we oplossingsactoren, zoals overheden en dienstverlenende instanties, op hun opdracht en verantwoordelijkheid.

Spoor 1 – Toegang tot grondrechten

We werken aan het realiseren van de toegang tot sociale grondrechten omdat die de beste garantie bieden op een menswaardig leven. Om deze grondrechten voor iedereen in de praktijk te kunnen realiseren, is ook een politiek proces nodig. We blijven overheden appeleren op hun verantwoordelijkheden. Daarnaast zetten we in op het verbeteren van bestaande voorzieningen en instituties, en op maatschappelijke transformatie met innovatieve praktijken. Deze praktijken houden een voorafspiegeling in van veranderde maatschappelijke spelregels in de richting van een meer democratische en sociaal rechtvaardige samenleving.

We focussen op een toegankelijk, kwalitatief en toereikend aanbod in en rond het gebied voor onder meer degelijke huisvesting, **hulp- en dienstverlening** 🔍, gezondheidszorg, arbeidsplaatsen, **onderwijskansen** 🔍, en culturele ontplooiingskansen.

*De initiatieven die we binnen dit spoor plaatsen, dragen bij aan het perspectief van **sociale stijging**. We grijpen in op de **kansenstructuur** die aanwezig is in het gebied.* **WAARTOE**

Onze inspanningen zijn gebaseerd op een grondige terreinverkenning, projectvoorbereiding en strategische keuzes, en kunnen verschillende vormen aannemen.

Innovatieve praktijken en modellen

Daar waar een passend antwoord op specifieke noden ontbreekt, creëren we nieuwe initiatieven die deze lacune invullen, steeds met het oog op een structurele oplossing van problemen. Dit betekent dat we soms extra treden uitbouwen op de spreekwoordelijke maatschappelijke ladders (bv. de woonladder). Bij de uitbouw van een kwalitatief en toegankelijk aanbod, dagen we overheden en andere actoren uit hun rol op te nemen in het duurzaam verankeren van de kansenstructuur in het gebied of het opschalen van werkzame modellen naar hogere schaalniveaus.

Toegankelijk aanbod

We verbeteren de toegang tot het bestaande aanbod door drempels aan te kaarten en weg te werken. Toegankelijkheid drukken we uit in termen van 5 B's²²: bereikbaar, beschikbaar, begrijpbaar, betaalbaar en bruikbaar.

Flankerende initiatieven

Met flankerende initiatieven spelen we in op de noodzakelijke randvoorwaarden om toegang tot de grondrechten mogelijk te maken. Bijvoorbeeld met initiatieven die de veiligheid en mobiliteit verhogen, zodat kinderen veilig naar school kunnen of basisvoorzieningen in het omliggende gebied bereikbaar worden.

Directe oplossingen voor urgente problemen

Soms is het nodig om directe oplossingen voor urgente noden te voorzien. Vaak gaat het om het opvangen van een tekort door bijvoorbeeld het aanbieden van goedkope maaltijden of hulp bij administratieve zaken. Het blijft wel steeds onze opdracht te zoeken naar structurele oplossingen voor het probleem.

Spoor 2 – Community building

Om aandachtsgebieden te versterken, werken we ook aan het samenleven en aan lokale gemeenschappen. We gaan aan de slag met de specifieke uitdagingen en kansen in het gebied.

We ondersteunen mensen in kwetsbare posities om opnieuw aansluiting te vinden bij de lokale gemeenschap. Tegelijkertijd bevragen we de geldende normen en regels van die lokale gemeenschap en dagen ze uit. We vertrekken van de alledaagse realiteit en niet van een homogeen en romantisch gemeenschapsideaal. We gaan uit van wat er is en bouwen daarop verder. Zo behouden en creëren we ruimte voor verscheidenheid en ambivalentie.

De initiatieven die we binnen dit tweede spoor plaatsen, dragen bij aan de perspectieven van binding, sociale stijging en ruimtelijke herverdeling. **WAARTOE**

Onze inspanningen nemen verschillende vormen aan. We zetten in op de voorwaarden om tot binding te komen. We creëren ruimte en kansen voor ontmoeting, dialoog en onderhandeling, en we stimuleren netwerken en solidariteit.

Thuisgevoel en ruimte voor zelfontwikkeling

Een eerste voorwaarde om tot binding te komen, is dat mensen zich thuis (kunnen) voelen. Dat ze zich in hun naaste omgeving met vertrouwen kunnen bewegen, en dat ze er de elementen en de ruimte voor eigen levenswijzen vinden. Het betekent dat mensen in de omgeving een veilige en kwalitatieve plek vinden om zichzelf te zijn en te ontwikkelen, zich te ontspannen en te bewegen. We bouwen aan voldoende kansen en voorwaarden in de omgeving voor zelfontwikkeling van individuen en groepen.

(H)erkenning en vertrouwdheid

Een tweede voorwaarde voor binding is publieke vertrouwdheid.^{50 53} Dit is eerder een kwestie van zichzelf omgeven weten door 'vertrouwde vreemden' in het publieke domein dan van 'het goed kennen van de burens'. Mensen (h)erkennen elkaar in de publieke ruimte zonder dat ze elkaar door en door kennen. Het reilen en zeilen in een buurt, en de mensen die er rondlopen zijn herkenbaar en worden als vertrouwd ervaren.

De toenemende diversiteit beïnvloedt het samenleven en dus ook het thuisgevoel in de woonomgeving. Diversiteit biedt veel potentieel, maar brengt ook spanningen met zich mee. Met onze activiteiten ondersteunen we het 'kleine ontmoeten'⁴³ en het ontstaan van 'zwakke banden'. Dit heeft ook implicaties voor de inrichting van de openbare ruimte en het creëren van kansen om elkaar tegen te komen en te leren omgaan met diversiteit. Op plaatsen en gelegenheden die het kleine ontmoeten toelaten, kunnen mensen nog steeds kiezen tussen vermeden of ontmoeting, tussen tijdelijke of duurzame relaties, voor homogene en/of voor heterogene groepsvorming⁴³.

Eigenaarschap en identificatie

'Zich thuis voelen' betekent ook dat bewoners zich kunnen identificeren met hun omgeving. Identiteit en imago vervullen een cruciale rol in de waardering van een gebied en haar bewoners. Bewoners moeten het gevoel hebben dat hun wijk een wijk is om trots op te zijn, en dat hun omgeving een betekenisvolle plaats is. Een plaats waar het de moeite is om op te komen voor (eigen)belangen⁴⁸.

Ons vertrekpunt is een goed begrip van de mate waarin en hoe mensen zich met hun leefomgeving identificeren en ervaren dat ze er vat op hebben. Samen met de bewoners nemen we initiatieven om tot een positieve beeldvorming van het aandachtsgebied en z'n bewoners te komen. Ook een sterk(er) historisch bewustzijn, op basis van collectief onderzoek naar een plek of een gebied, kan een aanknopingspunt vormen voor community building en collectieve leerprocessen⁴⁵. Op plaatsen waar de buurtidentificatie zwak is, bouwen we een vitaal, waarderend en verbindend imago op vanuit het gebied zoals het is, en waar bewoners zich mede-eigenaar van kunnen voelen.

Ontmoeting, dialoog en onderhandeling

We bouwen mee aan de plaatsen en kansen die ontmoeting tussen bewoners en gebruikers van het aandachtsgebied mogelijk maken. We leggen ons oor te luisteren voor het detecteren van noden en behoeften, stimuleren interessante contacten tussen bewoners, en gebruiken de signalen die we opvangen om andere activiteiten op te zetten.

Via ontmoeting willen we ook dialoog en onderhandeling bevorderen. Waar mensen en groepen samenzijn, leven verschillende belangen die soms botsen. We willen deze belangen zichtbaar en bespreekbaar maken. Achter elk conflict gaan noden en behoeften schuil. Wat veroorzaakt een weerstand, overlast, spanning of onenigheid? Om tot collectieve actie te kunnen komen, creëren we een 'publieke ruimte' waar mensen met elkaar leren communiceren¹⁷. We trachten platforms te installeren waar burgers het met elkaar oneens mogen zijn, en waar contradictie en tegenspraak productief worden in een democratisch leerproces ⁴ ⁴⁴.

Netwerken

Het welzijn van mensen hangt ook af van het netwerk waar ze een beroep kunnen op doen. We bouwen professionele en informele netwerken uit om mensen te versterken, nieuwe contacten en verbindingen in de lokale gemeenschap te stimuleren en bruggen te bouwen tussen mensen en (professionele) organisaties⁵⁹.

Mensen in contact brengen met nieuwe hulpbronnen kan bijdragen tot hun sociale mobiliteit. Bestaande drempels in organisaties of initiatieven kunnen op deze manier in kaart worden gebracht en weggewerkt. Scholen bijvoorbeeld spelen een belangrijke rol in het creëren en versterken van deze netwerken. Zij zijn een potentieel verbindende actor tussen mensen met verschillende achtergronden en andere partners in een aandachtsgebied. Ook vanuit basisvoorzieningen kan aan netwerken in het aandachtsgebied worden gewerkt.

Wanneer we inzetten op netwerken tussen bewoners in een gebied, besteden we veel aandacht aan wederkerigheid, als uitgangspunt en als dynamiek⁶. Het uitgangspunt is dat wanneer mensen een steentje bijdragen aan de gemeenschap, ze daar ook waardering voor verdienen. We ondersteunen mensen om mee verantwoordelijkheid op te nemen, elkaar te versterken en om samen te streven naar een menswaardig bestaan voor iedereen in een aangename leefomgeving. Door in te zetten op wederkerigheid, betrokkenheid en eigenaarschap creëren we een hoopvolle dynamiek in een buurt of gebied.

Solidariteit

In aandachtsgebieden waar mensen met diverse achtergronden de leefomgeving met elkaar (moeten) delen, stimuleren we solidariteit in (super)diversiteit⁶⁰. In de solidaire netwerken en projecten die we opzetten, delen mensen tijd, middelen of ruimte met elkaar. Deze interacties lenen er zich ook toe om grotere politieke thema's zoals materiële herverdeling, culturele erkenning of politieke vertegenwoordiging te bespreken. Bijvoorbeeld de deelname van een persoon zonder papieren brengt het thema van asiel, recht op hulpverlening en arbeid op tafel. Werken met een complementaire munt doet vragen opborrelen over de arbeidsmarkt, basisinkomen, armoedebestrijding en vrijwilligerswerk.

Vanuit deze 'knooppunten' van solidariteit¹² ondersteunen we de verbinding tussen kwetsbare bewoners(groepen) en mensen in een betere sociaal-economische positie. We creëren ook voor mensen in kwetsbare posities de mogelijkheden om actief burgerschap in praktijk te brengen. We stimuleren processen van individueel en collectief leren en ondersteunen mensen om tot kritisch bewustzijn te komen en maatschappelijke kwesties te politiseren.

Werken aan solidariteit houdt ook een fundamenteel herdenken en herstructureren van maatschappelijke spelregels in; de normen en verwachtingen die het samenleven op een bepaalde plaats mee vorm geven⁴¹.

Spoor 3 – Ruimte publiek maken

Met dit derde spoor beogen we dat de publieke ruimte verbindend en dynamiserend werkt. We willen voorkomen dat het een site blijft voor verdere maatschappelijke kwetsing van kwetsbare groepen.

Aandachtsgebieden kennen vaak een lage ruimtelijke kwaliteit. In heel wat gebieden is de fysieke omgeving onaantrekkelijk of maken problemen zoals criminaliteit en sluikstorten het leven onaangenaam. Ook om deze redenen verdienen aandachtsgebieden een verhoogde aandacht en investeringen. Zowel overheden, instanties als bewoners hebben een rol bij het herstel van de openbare orde en veiligheid, de zorg voor de publieke ruimte, of de inrichting en beheer van de omgeving. We appeleren overheden en bevoegde instanties op hun verantwoordelijkheden en gaan met bewoners en organisaties aan de slag in de sociaal-ruimtelijke omgeving.

De initiatieven die we binnen dit derde spoor plaatsen, dragen bij aan de perspectieven van ruimtelijke herverdeling en binding. **WAARTOE**

Onze inspanningen nemen verschillende vormen aan. Vanuit het perspectief van ruimtelijke herverdeling zetten we onder meer in op placemaking, het meer publiek maken van de ruimte, en stem geven aan maatschappelijk kwetsbare groepen. Vanuit het perspectief van binding willen we dat bewoners (opnieuw) geloven dat verandering mogelijk is, dat ze daar zelf een rol in kunnen spelen, en dat ze invloed hebben op hun woon- en leefomgeving⁵⁸.

De toekomst verbeelden

Een toekomstperspectief kan eigenaarschap en betrokkenheid bevorderen. We creëren samen met de bewoners een gemeenschappelijk toekomstbeeld voor het aandachtsgebied. Bewoners hebben nood aan een perspectief om zich te kunnen inzetten voor hun buurt. Ze moeten geloven dat verandering mogelijk is en dat ze daar zelf een rol in kunnen spelen.

De verbeelding van een toekomstperspectief voor een gebied is een creatief proces van dromen, denken, ontwerpen, doen en bouwen. Onze rol is het organiseren en ondersteunen van bewoners in het meedenken, meebepalen, meewerken, en meebeslissen over de toekomst van het samenleven en wonen in het gebied. We vertrekken van de noden en behoeften van bewoners, en gaan op zoek naar hun dromen, wensen en verwachtingen. Vandaaruit geven we mee vorm aan een inspirerend en aantrekkelijk toekomstbeeld. We combineren de ontwikkeling van een langetermijnvisie met kleinere ingrepen op korte termijn, die de visieontwikkeling en het collectieve leerproces mee voeden⁴⁴.

Op die manier wordt het aandachtsgebied, al doende, een plaats voor dialoog over de gewenste richting, maar waar ook tegengestelde belangen mogen botsen en besproken worden.

Het toekomstbeeld is een voorafspiegeling van de gewenste maatschappelijke veranderingen. We motiveren bewoners om zich in te zetten voor activiteiten die bijdragen aan de realisatie van dat toekomstbeeld. Zo wordt het aandachtsgebied voor hen een plaats waar het loont om op te komen voor (eigen)belangen, en waar bewoners actief willen bijdragen aan de vormgeving ervan.

Toe-eigenen en publiek maken van ruimte

We ondersteunen en begeleiden huidige en toekomstige bewoners bij het toe-eigenen van de publieke ruimte en van hun leefomgeving. We zetten zelf initiatieven op en haken aan bij projecten van anderen zoals bijvoorbeeld een stadsvernieuwingsproject van de lokale overheid. Er zijn verschillende strategieën en werkwijzen mogelijk.

Bestaande publieke ruimtes bespelen. We gaan de openbare ruimte herinrichten zodat ze beter voldoet aan de behoeften van diverse groepen bewoners. Of we onderzoeken hoe de gebruikswaarde van de ruimte kan verhogen door deze intensiever en diverser te benutten. We kunnen inzetten op het 'aangenaam' maken van de openbare ruimte of bewoners een rol laten opnemen in de concrete vormgeving en het beheer van de ruimte. Soms is het nodig om de publieke ruimte ongevraagd te claimen of op te eisen en (letterlijk of figuurlijk) in te breken op het dominante ruimtegebruik. Bijvoorbeeld krasbanken bouwen met jongeren of kijkgroen inpalmen als speelzone.

Nieuwe gedeelde plekken creëren. Nieuwe gedeelde ruimte kan bijvoorbeeld gecreëerd worden in de (tijdelijke) inname van tussenruimtes in het gebied, zoals leegstaande gebouwen of braakliggende terreinen^{7 47}. De ervaring leert dat het inzetten op on(der) benutte en vergeten plekken in de wijk loont, onder meer omdat met een tijdelijke invulling soms een structureel antwoord kan worden afgedwongen. Vanuit de nieuwe

gedeelde plekken bouwen we publieke zones uit waar kan geëxperimenteerd worden met het bundelen van krachten en talenten, waar frisse ideeën en alternatief 'collectief goed' kan worden opgebouwd (bv. zoals in collectieve moestuinen of speel- en herstelplaatsen).

In beide gevallen maken we ruimte of doen we aan 'placemaking'. De praktijken van doe-participatie³⁸ binnen dit spoor zijn niet vrijblijvend en verstevigen het aandachtsgebied als politieke gemeenschap. We werken inclusief, op maat van de specifieke context en verbinden individuele belangen en collectieve antwoorden op een constructieve manier. Wanneer we samen met bewoners een actieve rol opnemen in de invulling of herinrichting van de openbare ruimte, reikt de ambitie verder dan een instrumenteel ingevuld buurtbeheer. Onze werkwijze geeft bewoners, ook de meest kwetsbare, de ruimte om opnieuw hun plek in de gemeenschap te vinden. Ze krijgen een stem in de fundamentele discussies over gebiedsontwikkeling, en dit sterkt hun geloof in de mogelijkheid om de omgeving mee vorm te geven³⁸. We laten zien dat de leefomgeving ook een politieke ruimte is. Belangentegenstellingen en conflicten horen bij samenleven. We benaderen deze constructief³⁷ en bieden een forum waar meningsverschillen aan bod mogen komen, waar bewoners spanningen bespreekbaar kunnen maken en prioriteiten benoemen⁴. Dit is voor hen een ervaring in democratie met directe resultaten die positief ingrijpen op het eigen leven en de leefomgeving.

INZOOMEN

Een invalshoek kiezen

Theorie van maatschappelijke kwetsbaarheid

Maatschappelijke dynamieken en mechanismen

Werken aan/in een aandachtsgebied

Sociale stratificatie

Gelaagde gebiedsanalyse: verkennende vragen

Nuttige links voor gegevensverzameling

Een invalshoek kiezen

Een succesvol project met maatschappelijke impact, begint bij het maken van heldere keuzes. De keuze tussen een gebiedsgerichte of een doelgroepgerichte invalshoek gaat vooraf aan de concrete praktijk. Maar ook tijdens verschillende fases en eventuele bijsturing van een project, is een toetsings- en reflectiekader zinvol. Dit praktijkkader kan je helpen bij:

De keuze tussen een gebieds- of doelgroepgerichte invalshoek

- In een strategisch planningsproces of bij de opmaak van een nieuw meerjarenplan
- Bij de opmaak van samenwerkingsovereenkomsten met lokale overheden

Deze keuze gebeurt op het niveau van de organisatie of een team. Het gaat om een bewuste keuze om IN of AAN een gebied te werken.

Bij een praktijk met een gebiedsgerichte invalshoek, kan dit kader richting geven en inspireren op volgende momenten

- Bij de opmaak van een terreinverkenning en projectvoorbereiding
- Bij de opmaak van de projectplanning en –bijsturing
- Bij de uitbouw of het bijsturen van een buurtwerking of geïntegreerde basisvoorziening
- Bij de afstemming tussen projecten binnen eenzelfde aandachtsgebied

Afhankelijk van de specifieke context en fase gebeuren de afwegingen op het niveau van de werker, het team of de organisatie.

TERUG NAAR SITUERING BINNEN REFERENTIEKADER

Theorie van maatschappelijke kwetsbaarheid ²³

De theorie van maatschappelijke kwetsbaarheid is een verklaringsmodel voor situaties van achterstelling en uitsluiting. De theorie gaat er vanuit dat achterstelling en uitsluiting verklaard kunnen worden door een samenspel van elkaar versterkende factoren op drie niveaus: het structureel, het institutioneel en het individueel niveau.

Het structureel niveau verwijst naar de inrichting van de samenleving op economisch, sociaal en cultureel vlak. Het institutioneel niveau verwijst naar de manier waarop gemeenschappen en organisaties functioneren. Het individueel niveau gaat over de manier waarop individuen betekenis geven aan maatschappelijke processen en de effecten ervan internaliseren.⁵⁷

Achterstelling en uitsluiting zijn te verklaren door een samenspel van factoren of oorzaken op elk van die drie niveaus. De structurele uitsluitingsmechanismen worden als grondoorzaak gezien en liggen bovendien in vele gevallen aan de basis van uitsluitingsmechanismen of oorzaken op institutioneel en individueel niveau.⁵⁷

Maatschappelijke processen werken immers door op het niveau van organisaties en instituties en vervolgens op het niveau van het individu. Beide zijn producten van hun omgeving. Binnen een school of een VDAB spelen bijvoorbeeld dezelfde mechanismen als in de samenleving. Op niveau van het individu worden de effecten van dergelijke mechanismen vervolgens geïnternaliseerd. Als je je hele leven hoort dat je niets waard bent, dat je niets kunt en dat je niet meetelt, dan ga je dat onvermijdelijk op jezelf betrekken. Het tast je zelfbeeld en zelfvertrouwen aan. Wanneer er zich dan toch kansen voordoen, worden die niet aangegrepen. Vaak omdat je ervan overtuigd bent dat het ook deze keer niet zal lukken. Dit voorbeeld toont hoe structurele uitsluitingsmechanismen 'gestold' geraken op het institutioneel en individueel niveau en zo situaties van achterstelling en uitsluiting bestendigen en versterken.

In die zin is maatschappelijke kwetsbaarheid een cumulatief proces; eens gekwetst, verhoogt de kans om in de toekomst opnieuw gekwetst te worden. Door het uitstoten en stigmatiseren, dragen maatschappelijke instellingen actief bij tot de verdere sociale achteruitgang van diegenen die reeds kwetsbaar zijn. Zo dreigt men terecht te komen in een neerwaartse spiraal.⁵⁷

De theorie van maatschappelijke kwetsbaarheid stelt dat bepaalde bevolkingsgroepen meer dan andere riskeren om actief gekwetst te worden door de manier waarop onze maatschappij georganiseerd is. Ze noemt dit 'maatschappelijk kwetsbare groepen'. Deze groepen genieten weinig van het positieve aanbod aan informatie, vorming, hulpverle-

ning en respect dat de maatschappij aan haar burgers biedt, maar worden in die contacten met maatschappelijke instellingen vooral geconfronteerd met de controlerende, sanctionerende en discriminerende aspecten. Zo bijvoorbeeld controleert de politie jongeren met een migratie-achtergrond vaker in bepaalde gebieden, worden alleenstaande ouders en mensen met migratie-achtergrond vaker gediscrimineerd op de woonmarkt of hebben leerkrachten soms lagere verwachtingen ten aanzien van een kind van een kassamedewerker dan van een kind van een kaderlid. Hierdoor ontwikkelen deze groepen weinig tot geen positieve sociale binding. En omdat deze groepen hun belangen niet verdedigd zien, omdat men niet tegemoet komt aan hun specifieke noden en behoeften en ze zich niet kunnen weren tegen negatieve stereotypingen, blijft de ongelijkheid bestaan.⁵⁷

TERUG NAAR WAT

TERUG NAAR WAAROM

Maatschappelijke dynamieken en mechanismen

De gevolgen van maatschappelijke ontwikkelingen tekenen zich vaak het eerst en het scherpst af in aandachtsgebieden. Aandachtsgebieden zijn hotspots van maatschappelijke kwetsbaarheid. Daar wordt zichtbaar hoe achterstellings- en uitsluitingsmechanismen op elkaar ingrijpen en leiden tot een accumulatie van maatschappelijke problemen.

Voorbeelden zijn:

- **Armoede en onderbescherming**

Het zijn de mensen in de meest kwetsbare posities die in kwetsbare gebieden wonen. Zij komen er terecht (en blijven er) uit noodzaak en omwille van een gebrek aan economisch kapitaal. In aandachtsgebieden is er een hoge concentratie van bewoners voor wie grondrechten niet gerealiseerd zijn. De achterstelling uit zich in een lage scholingsgraad, werkloosheid, een preciaire arbeidssituatie of slechte huisvesting.

- **Afwezige of ontoegankelijke dienstverlening**

In aandachtsgebieden is het economisch en dienstverlenend aanbod te beperkt of ontoegankelijk. De maatregelen zijn niet op maat, de communicatie is niet afgestemd op de doelgroep, er zijn te hoge drempels, slechte openingstijden, het aanbod is te duur. Sommige voorzieningen ontbreken als gevolg van schaalvergroting en centralisering van dienstverlening (bv. CAW, post, banken). Het aanbod van de aanwezige voorzieningen is dan weer onvoldoende afgestemd op de noden en behoeften van gebruikers. Hierdoor komt de realisatie van toegang tot grondrechten in het gedrang.

- **Concurrentie aan de onderkant**

Sociale ongelijkheid veroorzaakt maatschappelijke problemen waar mensen in kwetsbare situaties het eerste slachtoffer van zijn en zwaarst door getroffen worden⁴⁰. Als gevolg van besparingen en centralisering van schaarser wordende diensten, ontstaat onderlinge concurrentie en conflict, en neemt de dualisering toe. Deze 'concurrentie aan de onderkant' wordt bitser en laat zich ook op de lokale schaal van het gebied sterk voelen⁵¹.

- **Sociale verdringing**

Vernieuwingsprojecten verdringen vaak maatschappelijk kwetsbare groepen uit gebieden. Sociale verdringing gebeurt door onteigening en herhuisvesting, stijgende huurprijzen die bewoners nopen te verhuizen naar goedkopere buurten, nieuwe initiatieven en een veranderd dagelijks leven in de buurt die niet aansluiten bij de leefwereld van de oorspronkelijke bewoners en gebruikers.

- **Democratisch deficit**

Veranderingen in aandachtsgebieden worden boven de hoofden van de bewoners gepland en uitgevoerd. Participatie wordt te instrumenteel ingezet of de kansen tot participatie zijn onvoldoende op maat van kwetsbare bewoners. Bewoners ervaren onvoldoende dat ze kunnen en mogen mee vormgeven aan hun leefomgeving.

- **Negatief imago**

Aandachtsgebieden kampen met een eenzijdige en negatieve beeldvorming over het gebied en de bewoners. Een negatief imago van het gebied, heeft een negatieve invloed op haar bewoners. Voorbeelden daarvan zijn het bestempelen van etnische handelszaken als 'imago-verlagend', of discriminatie van bewoners uit een bepaald gebied die op zoek zijn naar een job of opleiding. Dit negatieve imago beïnvloedt ook de manier waarop bewoners zich met hun buurt identificeren en zich verhouden tot de ruimere maatschappij.

TERUG NAAR WAT

Werken aan/in een aandachtsgebied

Het onderscheid tussen werken IN of AAN een aandachtsgebied verwijst naar **een verschil in intentie** van onze aanwezigheid in het gebied.

Werken aan het gebied¹¹ ⁵⁵ vertrekt vanuit een sterke relatie tussen het gebied en de buurt- of opbouwwerkpraktijk. De sociale, ruimtelijke en politieke context van het aandachtsgebied is het startpunt en focus van de praktijk.

We beschouwen het aandachtsgebied als potentiële hefboom voor maatschappelijke verandering en richten onze inspanningen op een structurele verandering en aanpassing van het gebied. We willen de achterstellings- en uitsluitingsmechanismen in het gebied wegwerken en er de voorwaarden creëren voor een menswaardig leven voor alle huidige en toekomstige bewoners en gebruikers.

Werken in het gebied gaat minder ver in de verbinding met het aandachtsgebied. Vele praktijken van Samenlevingsopbouw vertrekken vanuit de invalshoek waarbij met een specifieke doelgroep aan het realiseren van de toegang tot een grondrecht wordt gewerkt. Deze doelgroepgerichte projecten situeren zich vaak in aandachtsgebieden. Het aandachtsgebied fungeert hier als vindplaats van mensen in maatschappelijk kwetsbare posities. Het gebied zelf is 'achtergrond' en inwisselbaar.

TERUG NAAR WAAROM

Sociale stratificatie

Sociaal-economische posities stelt men vaak voor als de treden op een ladder. Mensen kunnen tijdens hun levensloop hierop stijgen of dalen, vandaar de term mobiliteit. Hoe hoger op de ladder, hoe kleiner het armoederisico.

De term 'sociale stijging' verwijst naar een lange sociologische onderzoekstraditie naar sociale stratificatie. Sociale stratificatie maakt een onderscheid tussen groepen met een verschillende sociaal-economische positie. Zo komen structurele ongelijkheden bloot te liggen: het gaat om de institutionalisering van sociale ongelijkheid. Dit betekent dat onderscheiden sociale groepen over een ongelijke toegang beschikken tot belangrijke maatschappelijke hulpbronnen⁵⁴. Groepen kunnen ingedeeld worden op basis van hun positie op vlak van werk, scholing, machtsbronnen²⁷. Afhankelijk van die positie heeft men meer of minder toegang tot maatschappelijk gewaardeerde goederen zoals kwaliteitsvolle huisvesting, ontwikkelingsmogelijkheden of een menswaardig inkomen. Vooral inkomen is een gewaardeerde en belangrijke bron in de samenleving, die toegang geeft tot veel andere bronnen.

TERUG NAAR WAARTOE

Gelaagde gebiedsanalyse: verkennende vragen

Wanneer we gebouwde, gedeelde en geleefde omgeving van een aandachtsgebied willen begrijpen, bekijken we het gebied vanuit verschillende invalshoeken en brengen die met elkaar in verband¹⁰. We verzamelen zowel demografische, historische, economische, sociaal-culturele als fysiek-ruimtelijke informatie.

Verkennende vragen daarbij kunnen zijn:

- Op welke manier is dit gebied verbonden met de ruimere omgeving?
- Welke diensten en voorzieningen zijn aanwezig in het gebied, en hoe toegankelijk worden deze ervaren?
- Waarvoor en hoe bewegen mensen zich binnen en buiten het gebied?
- Welke grondrechten zijn in het gebied gegarandeerd en waar is de ruimte voor verbetering het grootst?
- Welke uitsluitingsmechanismen zien we?
- Welke mensen in maatschappelijk kwetsbare posities worden hierdoor getroffen?
- Welke krachten en kansen zijn aanwezig in het gebied en bij haar bewoners?
- Welke hulpbronnen zoals materiële goederen en diensten, sociale netwerken of opportuniteiten zouden anders of beter benut kunnen worden?
- Welke krachten en talenten liggen verborgen in de alledaagse praktijken van bewoners in het gebied?
- Op welke manier wordt de beschikbare ruimte gebruikt?
- Welke betekenissen zijn verbonden aan plaatsen in het gebied?
- Welke plaatsen worden vaak gefrequenteerd en waarom?
- Welke plaatsen worden vermeden en waarom?
- Welke spanningen en fricties leven er tussen bewoners(groepen)?
- Welke beeldvorming bestaat er over het gebied?

TERUG NAAR HOE

Nuttige links voor gegevensverzameling

Stedelijke, provinciale en Vlaamse overheden investeren al jaren in gegevensverzameling en -monitoring ter ondersteuning van sociale planning en lokaal sociaal beleid. Op basis van allerlei data worden wijkmonitoren, gebiedsatlassen en indicatoren opgemaakt. Deze bronnen bevatten ook voor ons een schat aan informatie voor de gebiedsanalyse.

- Studiedienst van de Vlaamse regering
  - > **lokale statistieken**
  - > **rapporten lokaal sociaal beleid**
- Provinciale Steunpunten Sociale Planning
  - > **Steunpunt Sociale Planning – Provincie Antwerpen**
  - > **Steunpunt Sociale Planning – Provincie Limburg**
  - > **Steunpunt Sociale Planning – Provincie Oost-Vlaanderen**
  - > **Steunpunt Sociale Planning – Provincie Vlaams-Brabant**
  - > **Steunpunt Sociale Planning – Provincie West-Vlaanderen**
- **Wijkmonitoring Brussels Hoofdstedelijk Gewest**
- **Stadsmonitor** (Vlaamse Overheid)
- **Buurtmonitor Gent**
- **VRIND (Vlaamse Regionale Indicatoren)**
- **Cijfergegevens Vlaams Agentschap Zorg & Gezondheid**
- **Statistics Belgium**
- **Vlaamse Maatschappij voor Sociaal Wonen**
- **VDAB – trends en cijfers**

TERUG NAAR HOE

PRAKTIJKVERHALEN

Deze verhalen kan je lezen in het e-Dossier **'Bouwen aan stad en dorp'** op www.samenlevingsopbouw.be

1. PRINSKOUTER - RONSE
Naar een duurzame wijk
2. DE NIEUWE STAD - OOSTENDE
Pleinen als knooppunten van solidariteit
3. CASABLANCA - KESSEL-LO
Taal op school en in de buurt
4. DE TERRILLING - BERINGEN-MIJN
Brede School De Terrilling

BIBLIOGRAFIE

1. Ben Abdeljelil, Y. (1999). *“Een sociale kaart: van tellen, opdelen, detecteren, projecteren en afbakenen tot plannen”*. in: H Baert, M Bouverne-De Bie, A Desmet, L Hellinckx and L Verbeke (editors), *Handboek Samenlevingsopbouw in Vlaanderen*, Die Keure, Brugge, p 547-559.
2. Biesta, G. & Lawy, R. (2006). *From teaching citizenship to learning democracy: overcoming individualism in research, policy and practice*. *Cambridge Journal of Education*, 36(1), 63-79.
3. Blondeel, P. (2013). *Stem voor de dragers van de stad. Betekenisreconstructie van de dagelijkse woonomgeving*. In: Segers, R., Van den Broeck, P., Khan, A.Z., Moulaert, F., Schreurs, J., De Meulder, B., Miciukiewicz, Vigar, G., Madanipour, A. (eds). *Handboek ruimtelijke kwaliteit. Het SPINDUS project: praktische methoden voor de beoordeling, implementatie en evaluatie van ruimtelijke kwaliteit*. Brussel: ASP, p 242-248.
4. Blondeel, P.(2012). *Ruimte voor frictie. Burgerschap, tegenspraak en stadsvernieuwing in Vlaanderen*. In: D. Holemans (red.). *Mensen maken de stad. Bouwstenen voor een sociaalecologische toekomst*. EPO
5. Bouverne-De Bie, M. & S. De Visscher (2007). *Participatie: een sleutelbegrip in de samenlevingsopbouw*. In: A. Desmet, H. Baert, M. Bouverne-De Bie, L. Verbeke (ed.). *Handboek Samenlevingsopbouw in Vlaanderen*, 41-53
6. CLT Gent (2015). *Visie op de ‘Community’ binnen CLT Gent vzw*. Gent: Samenlevingsopbouw Gent.
7. De Smet. (2013). *De rol van tijdelijk gebruik in de stedelijke (her)ontwikkeling: Brusselse voorbeelden*. *Brussels Studies*, 72.
8. De Visscher, S. (2010). *Maakt de buurt het verschil? Een sociaal-pedagogische kijk*. *Journal of Social Intervention*, 19(1), p.5-21.
9. De Visscher, S. & Reynaert, D. (2013). *Kinderen en jongeren als medeburgers in een duurzame en leefbare stad. Visietekst ter voorbereiding van de ontwikkeling van een kindfocus binnen de stadsmonitor*. (Rapport)
10. De Visscher, S. (2007). *De buurt als socialisatiekader: een driedimensionale belevenis*. In: A. Desmet, H. Baert, M. Bouverne-De Bie, L. Verbeke (ed.). *Handboek Samenlevingsopbouw in Vlaanderen*, 55-69.

11. De Visscher, S., De Brauwere, G., Verschelden, G. (2013). *Stadswijk in verandering : lezen tussen stenen en mensen*. Gent: Academia Press.
12. Debruyne, P. & T. Dutry (2013). *Van 'knooppunten van solidariteit' tot 'netwerken van sociale stijging'*; FRANK, 08. Gent: Samenlevingsopbouw Gent
13. Debruyne, P., Oosterlynck, S., Block, T. (2008). *Sociale innovatie als basis voor stadsontwikkeling?* Ruimte en Planning, 3, 18-33
14. Debruyne, P. & J. Vandenabeele, J. (2015). *Burgerschap als praktijk. Solidariteit op een globale, superdiverse werkvloer*. Ruimte & Maatschappij 7 (1), 45-68.
15. Debruyne, P., Verschelden, G., De Visscher, S. (2012). *Samenlevingsopbouw in de stad: van emancipatie naar disciplineren en terug?* In Holemans, D.(red). *Mensen maken de stad. Bouwstenen voor een sociaalecologische toekomst*. Berchem: EPO.
16. Depraetere, A. e.a. (2014), *Rapport retrospectieve casestudy: Complementaire munt 'de Torekes' in Rabot-Blaisantvest*, Gent.
17. Duyvendak, J-W & J. Uitermark (2005). *De opbouwwerker als architect van de openbare ruimte*. Beleid en Maatschappij, 32.
18. Hajer, M. (1994). *De stad als publiek domein*. Utrecht: Wiardi Beckman Stichting.
19. Harvey, D. (2008). *The right to the city*. New Left Review 53: 23-40.
20. Hautekeur, G. (2011). *Armoede en sociale uitsluiting op het platteland. Rapport*. Brussel: Samenlevingsopbouw Vlaanderen.
21. Hoffman, J. & Bodd, J. (1999), *Thuis in de buurt. Leefbaarheid en de behoeftenloopbaan van bewoners*, Tilburg: Prisma.
22. Hubeau, B. & Parmentier, S. (1991). *Preadvies Rechtshulp, in: interdepartementale commissie voor armoedebestrijding (1991) (red.)*, Aanbevelingen voor het armoedebestrijdingsbeleid 1990-1991. Derde verslag, 57-91. Brussels: Ministerie van Emancipatie.
23. Jacobs, M. (2015), *Aan de slag met het praktijkkader versterken van mensen in maatschappelijk kwetsbare posities*, Brussel: Samenlevingsopbouw Vlaanderen.
24. Jacobs, M., Poppe, K., Viaene, S. (2015). *ID van samenlevingsopbouw. Missie, referentiekader, waardenkader*. Brussel: Samenlevingsopbouw Vlaanderen
25. Kesteloot & Meys (1996, 2008). *Atlas van achtergestelde buurten in Vlaanderen en Brussel*. KULeuven, Instituut voor sociale en economische geografie
26. Larkins, C. (2014). *Enacting children's citizenship: developing understandings of how children enact themselves as citizens through actions and Acts of citizenship*. *Childhood*, 21(1), 7-21.

27. Leiuksfrud, H., Bison, I. & Jensberg, H. (2005), *Social Class in Europe. European Social Survey 2002/3*, NTNU Samfunnsforskning/NTNU Social Research.
28. Linssen, H. (2013). *Opvoedingsondersteuning: what's in a name?* In Roets, G., Bonte, J., Dermaut, D. Decoene, J., Dhont, V., Myny, F. (red). "Laat mijn kop met rust!": een project over straatwijs opvoeden. Leuven: Garant.
29. Loopmans, M., Leclercq, E. & Newton, C. (2011). *Plannen voor mensen. Handboek sociaal-ruimtelijke planning*. Antwerpen: Garant.
30. Loopmans, M., May, X. Marissal, P (2014). *Meten is weten: een synthetische armoedeindicator voor het meten van meerdimensionele armoede op het Belgische plateland* In: Pannecoucke I., Lahaye W., Vranken J., Van Rossem R. (Eds.), *Armoede in België: Jaarboek 2014*, chapt. III.1. Ghent: Academia Press, 261-280.
31. Meeus, B. (2014). *Een sociale lift werkt beter dan een wankel ladder. Investeer in aankomstwijken zoals Brusselse Kanaalzone*. De Standaard, 23-10-2014.
32. Moris, M. & Loopmans, M. (2015). *Jongeren in de publieke ruimte. Onderzoek naar lokale perspectieven*. Onderzoek in opdracht van Uit De Marge en Cera.
33. Mouffe, C. (2000). *The democratic paradox*. Londen/New York: Verso.
34. Oosterlynck, S. & Schillebeeckx, E. (2012), *Stad en sociale ongelijkheid: naar een sociale stijgingsperspectief*, in Holemans, D. (red.), *Mensen maken de stad*. Bouwstenen voor een sociaalecologische toekomst, Berchem: EPO, 128-144.
35. Oosterlynck, S. (2010). ***Naar maatschappelijk vernieuwende methodes voor multi-level governance van geïntegreerde wijkontwikkeling***. Inleidend artikel conferentie.
36. Pols, J. (2013). *Relationeel burgerschap voor ongelijke burgers. Een empirisch – filosofisch intermezzo*. In E. Tonkens & M. De Wilde (red.) *Als meedoen pijn doet. Affectief burgerschap in de wijk* (pp. 68 – 83). Amsterdam : VanGennep.
37. Samenlevingsopbouw Brussel (2010). *Meerjarenplan 2011-2015 actualisering*. Opbouwwerk Brussel, 95bis, 1-24.
38. Samenlevingsopbouw Gent (2015). *Mensen maken de buurt. Een opstap naar politiek burgerschap en stedelijke ontwikkeling*. (Visietekst). Gent
39. Schuermans G. (2015). ***Een brede kijk op solidariteit – interview met Stijn Oosterlynck***. Geraadpleegd p 14 september 16
40. Schuermans, G. (2015). *Een jaar in de wereld van ongelijkheid*. Berchem: Epo
41. Schuermans, N., Oosterlynck, O. & J. Vandenabeele (2015). *Voorbij sociale cohesie: solidariteit in superdiversiteit*. *Ruimte en Maatschappij*, 7 (1), 10-17.

42. Segers, R., Van den Broeck, P., Khan, A.Z., Moulaert, F., Schreurs, J., De Meulder, B., Miciukiewicz, Vigar, G., Madanipour, A. (eds) (2013). *Handboek ruimtelijke kwaliteit. Het SPINDUS project: praktische methoden voor de beoordeling, implementatie en evaluatie van ruimtelijke kwaliteit*. Brussel: ASP
43. Soenen, R. (2006). *Het kleine ontmoeten*. Antwerpen: Garant.
44. Steel, R., De Brauwere, G., Verschelden, G., De Visscher, S. (2014). *Stadsvernieuwing vanuit een sociaal-pedagogisch perspectief. Werken aan een integraal wijkbeleid voor Aalst Rechteroever*. Gent: HoGent
45. Steel, R., De Visscher, S., De Brauwere, G., Verschelden, G. (2014). *Stadsvernieuwing vanuit een sociaal-pedagogisch perspectief. Reflectiekader*. Gent: HoGent.
46. Steel, R., Verschelden, G., De Brauwere, G., De Visscher, S. (2014). *Stadsvernieuwing vanuit een sociaal-pedagogisch perspectief. De Standaertsite: inzetten op een opportuniteit in Ledeberg*. Gent: HoGent
47. Steel, Van Eeghem, Verschelden, Dekeyrel (2012). *Reading urban cracks. Practices of artists and community workers*. Gent: MER. Paper Kunsthalle.
48. Storme, A. (2016). *Dwarsliggers voor opbouwwerk*. Berchem: Epo
49. Van den Eeckhaut, G. (2014). *Maatschappelijk innoveren vanuit sociaal-cultureel perspectief. Verstaan*. Brussel: Socius
50. Van Eijck & Schreuders, (2011). *Een plek om vreemden te herkennen*. Agora, 3.
51. Van Geyt, M. (red.) (2009). *De strijd aan de onderkant wordt bitser. Straathoekwerk vertelt*. Steunpunt Algemeen Welzijnswerk/Straathoekwerk
52. Van Ostayen & Peeters (2011). *Sociale cohesie: een dorps ideaal voor de grote stad*. Sociale Vraagstukken
53. van Stokkom, B. & Toenders, N. (2010), *De sociale cohesie voorbij. Actieve burgers in achterstandswijken*, Amsterdam: Pallas Publications.
54. Vandecasteele, L. (2007), *Dynamic Inequalities. The Impact of Social Stratification Determinants on Poverty Dynamics in Europe. Proefschrift tot het verkrijgen van de graad van Doctor in de Sociale Wetenschappen*, Leuven: KULeuven.
55. Vanthuyne, T. & De Visscher, S. (2013). *Woonzorgcentra binnenstebuiten : een verkennend onderzoek naar de mogelijkheden en knelpunten van buurtgericht werken in woonzorgcentra binnen de provincie Oost-Vlaanderen*. Provincie Oost-Vlaanderen,
56. Veldboer, Duyvendak, Kleinmans, Boonstra (2007). *In beweging brengen en richting geven. Herstructurering en sociale stijging in Hoogvliet*. Amsterdam/Delft/Utrecht

57. Vettenburg, N., Walgrave, L., & Van Kerckvoorde (1984). *Jeugdwerkloosheid, delinquentie en maatschappelijke kwetsbaarheid: een theoretisch en empirisch onderzoek naar de veronderstelde band tussen werkloosheid en delinquentie bij 17-19 jarigen*. Antwerpen: Kluwer.
58. VROM-Raad (2006). *Stad en stijging. Sociale stijging als leidraad voor stedelijke vernieuwing*. Advies 056. Den Haag: Vrom-Raad.
59. www.ontknoop.be
60. www.solidariteitdiversiteit.be

COLOFON

Tekst: Riet Steel

Vormgeving: **MadebyHanna.com**

Illustratie: **petergoes.com**

Met medewerking van Stefaan Viaene en de leden van de stuurgroep Erik Béatse, Walter Busschots, Joke Dekoninck, Tom Dutry, Geertje Franssen, Katrien Franssens, Lien Gijbels, Luc Joos, Rita L'Enfant.

Met dank aan Pascal Debruyne en Griet Verschelden voor de feedback.

SAMENLEVINGSOPBOUW
Vlaanderen

Een uitgave van Samenlevingsopbouw Vlaanderen vzw

Vooruitgangstraat 323 bus 2, 1030 Brussel

T 02 201 05 65

info.vlaanderen@samenlevingsopbouw.be

www.samenlevingsopbouw.be

Brussel, november 2016